

ТВОРЧА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

УДК 159; 378.126

О. Ф. Волобуєва

У наш час, коли активно запроваджуються норми та принципи Болонського процесу, для української вищої освіти важливо взяти все найкраще з європейського досвіду, але при цьому, за словами ректора Київського національного університету імені Тараса Шевченка професора Леоніда Губернського, не розгубити своїх здобутків [1, с. 8]. Сьогодні проблема творчої діяльності викладача вищої школи є вкрай важливою. Актуальність проблеми зумовлено потребою вищої школи у висококваліфікованих і творчих викладачах, професіоналах своєї справи, які могли б творчо здійснювати інноваційне навчання відповідно до останніх вимог Ради Європи.

Аналіз літератури свідчить про те, що багато вітчизняних та зарубіжних вчених досліджували різноманітні проблеми, які пов'язані з професійною творчою діяльністю викладача вищого навчального закладу (ВНЗ). Так, наприклад, українські вчені С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча досліджували феномен творчості психології особистості в ракурсі прогнозування розвитку особистості і життєвого шляху людини [4], В. О. Моляко вивчав проблему творчого практичного мислення [5; 6], П. А. М'ясоїд розглядав особливості творчої діяльності в контексті урахування аспектів його генези та розвитку [7], М. В. Савчин досліджував творчу (креативну) особистість з урахуванням індивідуально-психологічних властивостей особистості [12], Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук аналізували творчість професіоналів як феномен когнітивної сфери особистості [8], О. Д. Сафін і Н. Ю. Малій досліджували феномен креативності в контексті творчості у професійній діяльності [13], російські вчені Я. О. Пономарев, І. Н. Семенова, С. Ю. Степанова розробляли проблеми психології творчості (загальної, диференційної та прикладної) [10], О. В. Тутолмін вивчав

педагогічні проблеми становлення і розвитку творчої компетентності вчителя [14], американські дослідники Ф. Джексон, Е. Торренс, І. Фостер вивчали проблеми креативності як сукупності тих особливостей психіки, що забезпечують продуктивні перетворення в діяльності особистості; британський дослідник David Minton аналізував наріжні проблеми навчання у вищій школі й особливості педагогічної творчої майстерності викладачів ВНЗ [17].

Але питання щодо творчої компетентності викладача сучасного вищого навчального закладу потребують подальшого дослідження. Саме з'ясуванню цього аспекту присвячено нашу статтю. Тому метою статті є спроба відповісти на запитання: “Що таке творча компетентність викладача вищої школи?”, розглянувши цей феномен в аспекті педагогічної психології.

Сучасний викладач ВНЗ повинен бути творчим (креативним) у своїй діяльності, спілкуючись із навчальною групою в цілому, а також з кожним окремим її членом. У контексті розгляду суб'єкт-суб'єктної взаємодії в умовах ВНЗ для нас цікавим є розгляд двох аспектів: “Що таке творча компетентність викладача?” і “Яке місце вона займає в складній структурі професіоналізму викладача ВНЗ?”. Розпочнемо вивчення проблеми дослідження з аналізу поняття “творчість” та “компетентність”, розглянемо погляди вітчизняних і зарубіжних вчених щодо цієї проблематики та охарактеризуємо сучасну особистість викладача вищої школи із належним рівнем сформованості творчої компетентності.

У філософському словнику знаходимо таке визначення терміну “творчість” – це продуктивна діяльність за мірками свободи й оновлення, коли зовнішня детермінація людської активності змінюється внутрішньою самовизначеністю. Як окремий різновид діяльності творчість характеризується продукуванням нових результатів [15, с. 630].

У психологічній енциклопедії подано значення терміну “творчість” таким чином: 1) високосвідома діяльність людини, спрямована на створення продуктів матеріальної і духовної культури, що мають суспільно-історичну

цінність; 2) теоретична та практична діяльність людини, яка зумовлює одержання об'єктивно нових результатів [9, с. 352].

Щодо компетентності, то в умовах професійної діяльності відповідно до визначення Міжнародного Департаменту стандартів IBSTPI термін “компетентність” означає “спроможність кваліфіковано здійснювати діяльність, виконувати завдання або роботу”. Поняття “компетентність” означає набір знань, навичок і ставлень, що надають змогу особистості “ефективно діяти або виконувати певні функції, спрямовані на досягнення певних стандартів у професійній галузі або певній діяльності”. Згідно з визначенням ЮНЕСКО, компетентність – це “здатність застосовувати знання та вміння ефективно й **творчо** в міжособистісних стосунках, що передбачають взаємодію з іншими людьми в соціальному контексті, а також у професійних ситуаціях” [2, с. 8].

За Джоном Раменом, “компетентність” – це складна інтегрована якість, яка характеризує певний рівень розвитку особистості людини й є категорією, динамічною в часі [11].

Результати аналізу наукових джерел свідчать про те, що творчість як створення нового, оригінального – далеко не новий предмет дослідження. Цей феномен привертав увагу мислителів усіх епох. Проблема творчості в парадигмі професійної діяльності викладача не є новою. Ще Аристотель, Песталоцці, К. Д. Ушинський та інші мислителі звертали особливу увагу на проблеми творчого саморозвитку людини, на творчі аспекти професійної діяльності педагогів.

Розуміння творчості як інноваційного процесу започаткував Платон, який визначив її як перетворення небуття в буття. Аристотель розкрив відносність критерію нового й ефект передування будь-якій творчості умов її здійснення. Трактатування творчості на ґрунті раціоналізму розвинув Кант і Г. Гегель, які пов'язували творчість із діалектикою необхідності та свободи.

З психологічного боку творчість пов'язана із самореалізацією індивідуальності, чинниками уяви, інтуїції, ейдентичності (ідейно-образного

відчуття прихованих закономірностей), з евристичним мисленням. Психологія творчості бере свій початок від рубежу ХІХ–ХХ століть.

На сьогодні немає єдиної думки щодо сутності феноменів “креативність” і “творчість”, а також щодо механізмів цих соціально-психічних явищ. Але слід зауважити, що проблема креативності у психології та суміжних науках стала однією з найважливіших [13, с. 173].

Психологія виокремлює особистісний і процесуальний аспекти творчості.

Певні закономірності та чинники становлення особистості творчості педагога знайшли своє відображення в роботах учених – представників креативної психології, у тому числі Д. Мак-Міллана, Є. Торренса, І. Тостера та ін.

Творчість вчені розглядають як системне явище, певну сукупність взаємопов'язаних елементів, до яких відносять здібності, творчий процес, ступінь індивідуального розвитку саме творчих здібностей, певні якості особистості (саме ці якості і забезпечують успіх творчої діяльності, яку, до речі, можна стимулювати та спрямовувати).

Творча (креативна) особистість, за М. В. Савчиним, здатна бачити і відчувати проблеми там, де більшість не бачить, відкласти знайдене рішення та шукати нове. Така особистість, на думку вченого, є терплячою до невизначеності, вона прагне бути оригінальною [12, с. 207]. Їй притаманні інформованість, ґрунтовні знання. Творча особистість надзвичайно працююча, самокритична, для неї характерний низький рівень соціального конформізму. У процесі творчої діяльності особистість самоініціативно визначає для себе цілі і критерії досягнення. У творчої особистості поєднані внутрішня потреба творити, розуміння суті справи, знання та вміння й обдарованість.

Аналіз літературних джерел надав нам можливість дійти висновків про те, що творча компетентність викладача ВНЗ – це:

1) складна інтегративна якість особистості викладача, яка зумовлює готовність здійснювати педагогічну діяльність. Це не окремі знання і вміння та

не їх сукупність. Це якість, що надає можливість здійснювати діяльність цілком;

2) сукупність здібностей, якостей і властивостей викладача, необхідних для успішної професійної діяльності в умовах ВНЗ;

3) особистісні можливості викладача, його кваліфікація (знання та педагогічний досвід), що надає можливість брати участь в розробці певного кола рішень або вирішувати педагогічні завдання завдяки наявності певних знань і вмінь.

Для викладачів із високим рівнем сформованості творчої компетентності характерним є :

1) специфічний характер пізнання, що ґрунтується на ускладненому наслідуванні, здатності кардинально змінювати настанову інтелекту (якщо вона неефективна) при вирішенні педагогічних проблем;

2) евристичні вміння, які є передумовою виникнення нових ідей;

3) стиль роботи (здатність концентрувати увагу, вибіркове ставлення до проблем, висока енергійність).

Досить слушною, на наш погляд, є думка М. В. Савчина про те, що “інтелектуальна обдарованість – необхідна, але недостатня умова творчої активності”. Найважливіші компоненти, які потрібні для творчої діяльності, – чутливість до проблем, незалежність у складних ситуаціях [12, с. 208].

Заслуговує на увагу думка вченого також про те, що процес творчого інтелектуального пошуку вимагає мужності. Інакше, на думку М. С. Савчина, особистість може зупинитися на півдорозі до результату. Творчій особистості доводиться переживати особливе психічне напруження.

Творчих людей характеризують самостійність суджень, упевненість у собі, здатність бачити в труднощах нові можливості, ризикувати, сміливість, наполегливість, самоповага. Творча особистість самодисциплінована, здатна відкласти задоволення, вона терпляча до невизначених ситуацій. Їй притаманні високий ступінь відокремленості й особистої автономії, інфернальний локус

контролю, схильність до ризику, високий рівень самоініціативи, прагнення виконувати завдання якнайкраще [12, с. 209].

Відповідно до загальної концепції творчості російських дослідників Я. О. Пономарева, І. Н. Семенова, С. Ю. Степанова, творчістю в широкому значенні слова є будь-яка взаємодія, яка веде до розвитку. Отже, творчість – це механізм розвитку. На їх думку, саме творчість є необхідною умовою розвитку матерії, утворення її нових форм, разом із виникненням якої змінюються і самі форми творчості. Вчені підкреслюють, що “творчість людини – це лише одна з таких форм” [10].

Шлях становлення та розвитку творчої компетентності викладача ВНЗ є довготривалим. Творчість розвивається на основі системної цілісності самого педагогічного процесу, а також залежить від ефективності процесу формування та розвитку цього феномену. На рівні всього навчального закладу саме системний підхід надає можливість інтегрувати всю навчально-виховну діяльність ВНЗ як цілісну, взаємопов’язану систему, що спрямована на гармонійне становлення і розвиток професійної компетентності кожного окремого викладача в цілому та творчої компетентності (яка є складовою професійної компетентності) зокрема. При цьому слід вказати на те, що компонентом у контексті освітньої парадигми професійної компетентності (складовими якої є загальнокультурна, психолого-педагогічна, дидактична, комунікативна компетентності) є й творча компетентність.

Творчий викладач здійснює педагогічне спілкування на науковій основі. Для нього це пов’язано з необхідністю опанування сукупності наукових знань про те, як навчати, чого навчати саме так, щоб навчання було ефективним для кожного члена навчальної групи. Це передбачає науковий підхід до змісту навчання.

У творчого викладача кожне заняття побудовано творчо, на засадах розвиваючого навчання, що сприяє розвитку у суб’єктів навчання мисленнєвих операцій, умінь аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, систематизації, класифікації, визначення причинно-наслідкових зв’язків і залежностей фактів

та явищ, а також їх логічного структурування, використання елементів дослідження, пошуку, визначення основного і другорядного. Крім того, для такого заняття є характерною багатоваріантність форм навчальної діяльності та методів її організації, прийомів реалізації його мети, що надає широкі можливості для здійснення індивідуального підходу в навчанні і вихованні.

Структурними компонентами творчої особистості педагога вищої школи є спрямованість, компетентність, індивідуально-психологічні властивості та здібності. Кожен викладач вищої школи повинен прагнути бути викладачем-новатором. Творчий викладач – це викладач-новатор, який, реалізуючись у педагогічній діяльності, обов'язково включається в креативний процес, що актуалізується в креативному результаті. Цей результат виражається не тільки в матеріальних і духовних цінностях, але й в особистісних змінах при створенні не лише суб'єктивно, але й об'єктивно нового продукту. Ураховуючи це, можна припустити, що інноваційна діяльність утворює триступеневу структуру, основою якої є рефлексія, тобто осмислення особистістю власне пошуково-творчої діяльності, креативно-перетворююча діяльність і співтворчість.

На навчальному занятті викладач вирішує цілу низку педагогічних завдань. На нашу думку, основною проблемою, що постає перед викладачем на цьому етапі, є маловивчена проблема управління процесом навчання (проблема зворотного зв'язку, корекції навчального процесу). Для успішного поточного аналізу викладачу необхідні знання психологічних особливостей управління процесом навчання, до якого залучаються безпосередньо всі члени навчальної групи. На нашу думку, надзвичайно важливо для викладача, який є керівником навчального процесу, бути відвертим та чітко усвідомлювати, що саме він хоче отримати як зворотний зв'язок від тих, кого навчає.

Необхідно зазначити, що одним із шляхів удосконалення навчальної діяльності є оптимальне поєднання різних форм роботи на занятті. Це залежить від індивідуальних особливостей тих, хто навчається, і бажання викладача надати можливість усім членам навчальної групи працювати відповідно до

своїх здібностей, інтересів, нахилів. Викладач повинен бути готовим до цілісного бачення суб'єктів навчання, забезпечувати їх системний розвиток.

Ефективна навчальна діяльність викладача досягається за рахунок ретельної підготовки до занять, відповідальності, турботи (піклування), максимальної уваги до суб'єктів навчання та творчості. Творчість означає ризикувати: це погляд на педагогічні проблеми по-новому, виконання професійних педагогічних завдань по-іншому, нетрадиційно. Викладач працює творчо, коли він виявляє ініціативу більше, ніж тільки відповідає за певну професійну ділянку. Вирішення проблем само по собі є творчою діяльністю. Прогнозування є надзвичайно ризикованою творчою дією, особливо у разі, якщо викладач відповідальний за результати, що ґрунтуються на передбаченнях (прогнозі).

Антрепренерство (від франц. “антрепренер”), на нашу думку, є найважливішим компонентом успішної педагогічної діяльності. Стан антрепренерства у викладача свідчить про те, він може запроваджувати нове. Однією з важливих змінних у творчості є доцільність педагогічної мети. Викладач зможе краще її досягти, якщо буде творчим. У кінцевому результаті це допоможе ефективно досягти кінцевої мети навчання в процесі виконання професійних завдань. Механізм творчості – сукупність інструментів, що здійснюють певні рухи, генерують думки, почуття, уяву і психомоторику для збирання, оброблення інформації або виконання дій, за допомогою яких робляться відкриття, винаходи та нові художні образи [3, с. 108].

Креативність викладача є сукупністю тих особливостей психіки, які забезпечують продуктивні перетворення в діяльності особистості. Креативність як компонент системи саморегуляції, що відображає її динаміку, розвивається в різноманітних механізмах саморегуляції. Креативний викладач має потребу в пошуково-перетворювальній діяльності, намагається подолати стереотипи поведінкового акту, одноманітності у викладацькій діяльності. Розвиваючись у процесі діяльності і поєднуючись із провідними мотивами, креативність функціонально закріплюється в структурі особистості викладача та виражається

(за умови успішної реалізації) як здібність до продуктивної зміни і створення якісно нового, визначаючи тим самим творчий стиль самої діяльності. З одного боку, креативність реалізується в процесі творчості й є його мотиваційно-потребнісною основою (як суб'єктивна детермінанта творчості), а з іншого – вона розвивається і формується залежно від особливостей та умов її перебігу (як об'єктивна детермінанта творчого процесу). Але треба зауважити, що, як необхідний елемент суб'єктивної детермінації процесу творчості, креативність не завжди виявляється в творчій продуктивності: у продуктивності реалізується не лише креативність, але й зміни самої діяльності під впливом об'єктивних умов. Я. О. Пономарев, І. Н. Семенов, С. Ю. Степанов розмежовують поняття “продуктивність” і “креативність”. На думку вчених, продуктивність – це результат, а креативність – детермінанта творчого процесу [10, с. 133]. Аналіз опитування викладачів ВНЗ, а також власні спостереження автора за професійною діяльністю творчих особистостей викладачів ВНЗ свідчать про те, що всі вони, без винятку, завжди готові до професійної діяльності, надзвичайно відповідальні за якість викладання, завжди енергійні, турботливі про суб'єктів навчання та креативні. Такий викладач просто “скарб” для всього науково-педагогічного складу як окремої кафедри, так і всього навчального закладу, біля якого кожен почуває себе комфортно та багато чому навчається.

Досліджуючи творчу компетентність викладачів ВНЗ, слід також звернути увагу на особистісні кореляти креативності. Розглянемо їх детальніше:

1) *сприйняття*. Для креативної особистості є характерною яскрава саморегуляція сприйняття, спрямованість на вирішення будь-якої проблеми, “чіпкість” уваги [10, с. 133], яка може бути довготривалою і стійкою. У цьому контексті звертаємо увагу на перцептивні особливості, що найбільш часто корелюють із креативністю: висока чуттєвість до субсенсорних дратівників, здібність сприймати недоречності; здібність сприймати комплексно, синтетично, помічаючи основне, суттєве, уміння бачити потенційне, те, що не виявилось; уміння сприймати самотійно та неупереджено;

2) *пам'ять*. На думку вчених, креативні особистості мають значний запас знань, які визначаються спрямованістю інтересів. Такі особистості легко визначають основне і швидко забувають другорядне [10, с. 134];

3) *мислення*. Мислення креативних особистостей відрізняється швидкістю, оригінальністю. Швидкість можна трактувати як багатство та різноманітність ідей, асоціацій, встановлення різноманітних зв'язків категорій (кількість яких береться за критерій швидкості). Під гнучкістю мислення розуміється здібність швидко переходити від одного поняття або способу вирішення до іншого. Під оригінальністю мислення ми розуміємо незвичайність, дотепність та унікальність. Для креативних особистостей характерним є так зване “дивергентне” мислення, тобто відкрите, конструктивне, схильне до узагальнення явищ, здатне виходити за межі однієї категорії, те, яке бачить в об'єктах багатогранність функцій і значень;

4) *рефлексія*. Рефлексивне ставлення викладача до своєї діяльності є однією з найбільш важливих психологічних умов її поглибленого усвідомлення, критичного аналізу, конструктивного вдосконалення. Рефлексія забезпечує викладачеві можливість виходу з повної поглиненості безпосереднім процесом, зайняти позицію над ним, поза ним для судження про нього. Здатність викладача рефлексивно ставитися до самого себе та своєї діяльності є результатом опанування (інтеріоризації) особистістю соціальних стосунків між людьми [16, с. 223].

Крім того, до інтелектуальних корелятивів належать інтуїція, видумка, передбачення, фантазія, скептицизм, критичність, високий ступінь активності в мисленнєвій діяльності. Хоча деякі вчені креативність та інтелект, незважаючи на їх тісний зв'язок, протиставляють [10, с. 135].

Для нас становить певний інтерес той факт, що для реалізації креативності є потрібною інтелектуальна ініціативність, але слід зауважити, що для простої інтелектуальної діяльності сама креативність не є обов'язковою.

Творчий викладач ВНЗ, який працює в нових умовах вищої школи, повинен володіти особистісною і соціальною мобільністю, крім того, –

мобільністю знань. Відмова від стереотипів, здатність до інновацій, інтерес до всього нового, але в контексті критичного осмислення запропонованого, уміння підібрати найбільш ефективну для вирішення педагогічного завдання технологію – усе це визначає мобільність творчого викладача вищої школи.

Для креативної особистості характерною є висока емоційна збудливість. Крім того, слід зазначити про мотиваційні особливості креативності, до яких належать: прагнення до самого процесу творчості, до опанування нових фактів та інформації, до відкриттів; установлення закономірностей, узагальнень, духовного зростання, співпраці; самовираження і самоствердження; захоплення змістом діяльності; схильність до аналізу та синтезу; розвиненість естетичних почуттів.

Отже, проведений розгляд проблеми творчої компетентності викладача ВНЗ підтверджує складність і багатоаспектність цієї проблеми. Результати нашого дослідження свідчать про те, що психологія творчості – це наука про психологічний механізм розвитку живих систем, що будується на сигнальному принципі їх внутрішньої взаємодії.

Творча компетентність викладача ВНЗ – це інтегрована професійно-особистісна характеристика особистості викладача, яка забезпечує ефективність його діяльності в різноманітних ситуаціях педагогічного спілкування в умовах ВНЗ. Творча компетентність є системотвірним компонентом у структурі професійної компетентності викладача, визначальним чинником його професіоналізму.

Достатній рівень сформованості творчої компетентності забезпечує ефективність педагогічної діяльності. Необхідним є створення сприятливого простору для розвитку професіоналізму викладача в умовах ВНЗ: атмосфера вільного саморозвитку та співпраці, вибір індивідуального освітнього вектора тощо.

Викладач, в якого сформовано творчу компетентність, проводить навчальні заняття, які за своєю метою (дидактичною, розвиваючою, виховною), змістом, структурою і методами навчання відповідають найновішим

досягненням теорії та практики освітньої діяльності в умовах ВНЗ; його професійна діяльність є високоефективною. При цьому визначальними рисами навчального заняття є не лише висока результативність усієї діяльності викладача, але й кожного окремого елемента. При цьому важливим є застосування викладачем комплексу методів, прийомів, засобів і технологій у поєднанні з урахуванням можливостей конкретної навчальної групи ВНЗ у цілому й окремого індивіда. Крім того, для такого викладача є притаманним використання досконалої технології: темп, економія часу, особлива організація кожної його частини; він займається самоосвітою, здійснює доцільний та ефективний добір дидактичного матеріалу з урахуванням психолого-педагогічних характеристик членів навчальної групи. Під час педагогічного спілкування такий викладач виступає в ролі фасилітатора процесу навчання, спостерігача, дослідника і незалежного партнера зі спілкування з навчальною групою та з кожним окремим її членом.

Отже, творчість – це форма розвитку; лише творчі особистості здатні здійснювати інноваційне навчання. Саме наявність у викладача ВНЗ творчої компетентності є запорукою успішної професійної самореалізації, саме такий викладач компетентно підтримує творчий розвиток тих, кого він навчає.

Творча діяльність викладача сучасного типу спрямовано на досягнення стратегічної мети – формування гармонійно-розвинутої особистості сучасного професіонала, якій наполегливо працюватиме на благо українського народу.

Високий рівень сформованості творчої компетентності викладача вищої школи – невід’ємна, органічна складова освіти сучасного фахівця, основа його успішної професійної діяльності і, як результат, високої якості навчального процесу та інноваційної діяльності. А це запорука того, що Україна стане стабільною країною, в якій кожен громадянин буде соціально захищеним.

На жаль, обсяг статті не надає нам можливості широко розкрити всі особливості творчої компетентності викладача ВНЗ. Шляхами подальших досліджень проблеми творчої компетентності викладача вищої школи є проведення функціонального аналізу процесів керівництва навчальними

групами й обґрунтування методів аналізу стану міжособистісних стосунків, опосередкованих творчою діяльністю викладача та членів навчальної групи ВНЗ.

Список використаної літератури

1. Губерський, Л. КНУ імені Тараса Шевченка – 175 років. 175 років служіння Батьківщині під девізом UTILITAS HONOR ET GLORIA / Л. Губерський // Вища школа. Науково-практичне видання № 9. – 2009. – С. 7–15.
2. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – 112 с.
3. Максименко, С. Д. Психологічні механізми зародження, становлення та здійснення особистості / С. Д. Максименко, В. В. Клименко, А. В. Толстоухов. – К. : Вид-во Європейського університету, 2010. – 152 с.
4. Максименко, С. Д. Психологія особистості / С. Д. Максименко, К. С. Максименко, М. В. Папуча. – К. : Видавництво ТОВ “КММ”, 2007. – 296 с.
5. Моляко, В. А. Психология конструкторской деятельности / В. А. Моляко. – М., 1984.
6. Моляко, В. А. Стратегии решения новых задач в процессе творческой деятельности / В. А. Моляко // Обдарована дитина. – 2002. – № 4. – С. 33–43.
7. М’ясоїд, П. А. Загальна психологія : навч. посіб. / П. А. М’ясоїд. – [5-те вид., стер.]. – К. : Вища шк., 2006. – 487 с.
8. Психологія : підручник / [Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін.] ; за ред. Ю. Л. Трофімова. – К. : “Либідь”, 1999. – 558 с.
9. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с. (Енциклопедія ерудита).
10. Психология творчества / под ред. Я. А. Пономарева. – М. : Наука, 1990. – 224 с.
11. Равен, Дж. Педагогическое тестирование: проблемы, заблуждения, перспективы / Дж. Равен // Школьные технологии. – 1999. – № 4. – С. 151–178.
12. Савчин, М. В. Загальна психологія : навч. посіб. / М. В. Савчин. – К. : Академвидав, 2011. – 464 с. (Серія “Альма-матер”).

13. Сафін, О. Д. Психосемантичний аналіз феномена креативності у контексті творчості у професійній діяльності / О. Д. Сафін, Н. Ю. Малій // Збірник наукових праць № 48/2. Частина II / гол. ред. Романишина Л. М. – Хмельницький : Вид-во Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького, 2009. – С. 173–176.

14. Тутолмин, А. В. Становление и развитие творческой компетентности будущего учителя (на основе системного подхода) : дисс. ... доктора пед. наук : 13.00.08 / Тутолмин Александр Викторович ; ГОУВПО “Чувашский государственный педагогический университет”. – Чебоксары, 2009. – 467 с.

15. Філософський енциклопедичний словник : довідкове видання / зав. ред. М. Т. Максименко. – К. : Амброс, 2002. – 744 с.

16. Щербан, Т. Д. Психологія навчального спілкування : монографія / Т. Д. Щербан. – К. : Міленіум, 2004. – 346 с.

17. Minton, D. Teaching Skills in Further @ Adult Education / David Minton. – Great Britain : City @ Guilds ; Macmillan Press LTD ; Revised Edition, 1997. – 261 p.